

THE SUBJECTIVE STRUCTURING AND DESTRUCTURING OF THE CHILD

Emanuela Apostol

PhD. Student, „Ion Creangă” University of Chișinău

Abstract: Our article aims to put into light, with the methods of lacanian psychoanalysis, the structuring role of language in child's constitution as a subject, in order to try to understand the profound springs of speech disorders in children.

Keywords: speech, language, infans, child, subject

1. De la *in-fans* la copil

Concepția filosofică tradițională asupra „subiectului” este răsturnată de modul în care Jacques Lacan caută și găsește „subiectul *real*”, încă din perioada sa structuralistă, de întoarcere la Freud, când susține primatul registrului simbolic în fața celorlalte două împreună cu care ar alcătui „nodul boromeean” - imaginarul și realul¹. Dacă ceea ce îl constituie ca subiect pe copil este vorbirea, ceea ce îl constituie pe copil ca ființă vorbitoare este pre-instalarea acestuia în limbaj, posibilitatea limbajului, înscrierea în limbaj încă înainte de nașterea biologică. Cu alte cuvinte, Lacan demolează ideea tradițională a unei anteriorități a subiectului în raport cu vorbirea, a subiectului ca stăpân al vorbirii și al actelor sale, subordonând poziția de putere a celui care începe să vorbească unei poziții fonciarmente pasive, prin care *suntem vorbiți* de limbaj. Ceea ce ne constituie ca „parlêtres”² este tocmai ceea ce am putea numi, păstrând dar în răspăr jocul din termenul lui Lacan, statutul de „*êtreparlés*”.

Problema subiectului vorbit, formulată așadar prin distincția între *limbaj* - ca posibilitate anterioară celui care vorbește și pronunțării lui de către un vorbitor deja constituit de vorbire - și *vorbire*, care constituie subiectul³, coagulează toată teoria lacaniană asupra subiectului simbolic, imaginar și real în *înnodarea* lor. Registrul simbolic este tocmai câmpul preexistent al limbajului ca dimensiune constituantă a subiectului, ordinea semnificantului, deși nu exclusiv un semnificant lingvistic: « La masse sentimentale du courant du discours, masse confuse où des unités apparaissent, des îlots, une image, un objet, un sentiment, un cri, un appel... C'est un continu tandis qu'en-dessous, le signifiant est là comme pure chaîne du discours, succession de mots où rien n'est isolable »⁴. Dacă limbajul nu este în mod fundamental un instrument de comunicare, exterior subiectului, ci ceea ce fondează subiectul, astfel încât cel care vorbește este de fapt un efect de semnificare al structurii simbolice care îl determină, atunci, în acest sens, nu putem considera că realitatea ar fi doar desemnată, ci instaurată prin cuvânt : pentru Lacan, deși cuvântul înseamnă, semnează moartea obiectului, prin *spusul* care, reprezentând realitatea, îi suspendă prezența, cuvântul aduce în același timp prin enunțare, prin *spunere* prezența obiectului. Simbolicul nu reproduce, ci produce realitatea. Accesul la limbaj este intrarea în ordinea subiectivă, tocmai pentru că pierderea obiectului și deci

¹ Nodul borromean (ca în blazonul familiei Borromée, reprezentând trei cercuri legate; desfacerea unuia ar provoca desfacerea întregului nod) Real – Simbolic – Imaginar (RSI) din 1972 marchează o deplasare de accent pe Real, prin schimbarea de topică față notația din 1953, SIR.

² Termenul apare în a doua conferință despre Joyce, publicată în 1979 : Jacques Lacan, « Joyce le symptôme II », în Jacques Aubert (ed.), *Joyce avec Lacan*, Paris, Navarin, 1987.

³ Idem, În „Discours de Rome” (1953), din *Autres écrits*, Paris, Seuil, 2001.

⁴ Jacques Lacan, *Le Séminaire, Livre III. Les psychoses*, Seuil, 1981, p. 296

simbolizarea lui deschid dorința de regăsire a obiectului pierdut: « (...) le symbole se manifeste comme meurtre de la chose et cette mort constitue dans le sujet l'éternisation de son désir »⁵.

Pornind de la observația lui Freud asupra „jocului bobinei”, practicat de nepotul de un și jumătate al lui Freud (simbolizare a plecării mamei: aruncarea bobinei legate de o ață și readucerea ei fiind marcate de interjecțiile „O-O-O”, pe care Freud o traduce prin *Fort*, „departe”, dispariția mamei, și „Da”, „iată”, adică revenirea mamei), Lacan consideră că momentul umanizării dorinței coincide cu accesul la limbaj. Dorința este în mod fundamental dorință de Celălalt: „Le désir de l'homme trouve son sens dans le désir de l'autre, non pas tant parce que l'autre détient les clefs de l'objet désiré, que parce que son premier objet est d'être reconnu par l'autre”⁶; „Ce que je cherche dans la parole, c'est la réponse de l'autre. Ce qui me constitue comme sujet, c'est ma question. Pour me faire reconnaître de l'autre, je ne profère ce qui fut qu'en vue de ce qui sera. Pour le trouver, je l'appelle d'un nom qu'il doit assumer ou refuser pour me répondre”⁷.

Dacă Simbolicul produce realitatea (care, așa cum vom arăta, nu este decât o umbră proiectată pe ceea ce Lacan înțelege prin Real), Imaginarul constituie reprezentările, imaginile prin care ne figurăm realitatea și care ne fac, în mod iluzoriu, să luăm drept Real realitățile (care nu sunt date, ci constituite de Simbolic, efecte ale acestuia), împiedicându-ne să percepem caracterul fondator al Simbolicului, tocmai pentru că Simbolicul eflorază accesul la ceea ce nu poate fi nici reprezentat, nici rostit: Realul. Fantasmăle închid accesul către Real, către juisarea absolută, ca o protecție în fața aneantizării subiectului; imaginarul barează drumul spre moarte.

Instanța imaginară a subiectului este, pentru Lacan, o construcție prin care cel care vorbește se obiectivează pentru el însuși și se ia drept stăpânul propriei vorbiri; acest „celui qui dit *moi*” este subiectul imaginar, nu cel real, care se află dincolo de Simbol, intangibil. Subiectul veritabil este de fapt singurul vizat în mod fundamental când vorbim cu cineva, arată Lacan, dar atât imaginarul cât și limbajul ne separă iremediabil de acest *Autre* (notat cu majusculă de Lacan: „A”), conducându-ne numai spre *autre* (notat ca „a”)

În 1974, Lacan schimbă topica SIR (din 1953), mutând accentul de pe Simbolic pe Real ca „hors-sens”, în afara simbolicului și a imaginarului, *imposibil*, gaură în construcția realității. De altfel, sprijinindu-se pe cuvântul „leer”, care în germană înseamnă înseamnă „vid”, „vacant”, chiar „neocupat de sens”, în seminarul „L'identification”, din 1962, Lacan definește realul („réel” fiind chiar o inversare a literelor din „leer”) ca „trou” (gaură) „trou-matique” în construcția realității. Dacă realitatea este rețeaua lucrurilor (*realitate* ← „res”, *lucru*) lumii, realul este *lucrul* care destramă acest ansamblu. Deși Realul este o limită, o irumpere care scapă simbolizării, Simbolicul este cel care creează în realitate o gaură, o falie, și tocmai prin acest vid în gândire, în cunoaștere, în vorbire se lasă presimțit Realul, abis primordial terifiant, „partea blestemată” (Bataille). Articulat de „Das Ding”-ul lui Freud ca real arhaic, pură exterioritate princeps, *L'autre maternel* care rămâne în intimitatea *in-fansului*, este o *extimitate*, spune Lacan⁸, adică dezintegrat deși înăuntru, de neintegrat, de nerostit, radical străin, exclus din lanțurile semnificante (ale Simbolicului) și reprezentative (ale Imaginarului). Tocmai în virtutea acestei falii irezolvabile între Subiectul real (care nu poate cunoaște și nici nu poate fi cunoscut, care nu poate vorbi și nici nu poate fi rostit) și Subiectul imaginar și simbolic (care cunoaște și vorbește), Lacan refuză cogito-ul cartezian: « Là où je suis, je ne pense pas, et là où je pense, je ne suis pas. »⁹

2. De la copil la *in-fans*

⁵ Idem, *Ecrits I*, Paris, Editions du Seuil, 1966, p. 204.

⁶ Idem, *Ecrits*, Paris, Editions du Seuil, collection « Le Champ freudien » 1966, p. 268.

⁷ Idem, « Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse », în *Ecrits, op. cit.*, p. 299.

⁸ Jacques Lacan, În Seminarul *L'éthique de la psychanalyse : S. VII, 1959-1960*, Paris, Le Seuil, 1986.

⁹ Idem, *Ecrits*, « L'instance de la lettre dans l'inconscient », Paris, Seuil, 1995, p. 517

În linia acestor delimitări teoretice analizate, vom analiza în cele ce urmează tulburările de limbaj ale copilului din prisma resorturilor psihologice ale acestora, insistând asupra dezorganizării atașamentului, pentru încerca, apoi, întorcându-ne la abordarea lacaniană a raporturilor dintre Simbolic, Imaginar și Real, să schițăm o mică propunere teoretică privind apariția tulburărilor de limbaj ale copiilor ca efect al imposibilității simbolizării absenței mamei.

2.1 Resorturile psihologice ale tulburărilor de limbaj la copil

Vorbirea copilului progresează spectaculos între 3 și 6 ani : cantitativ, de la 400 (minim) - 1000 (maxim) de cuvinte la copilul de 3 ani, până la 1500 – 2500 la copilul de 6 ani¹⁰. Copilul de trei ani poate construi propoziții simple din două-trei cuvinte; la patru ani, lungimea medie a unei propoziții este între cinci și șase cuvinte; copilul de patru ani înțelege și folosește cuvintele de legătură (conjunții; *dar, și*; prepoziții; *în, pe, cu*) putând astfel emite explicit și idei ; la cinci ani, limbajul copilului se aseamănă deja cu modelul limbajului adulților; el emite fraze destul de complexe și este interesat de semnificația unor cuvinte. De asemenea, între aceste vârste progresează evident și expresivitatea vorbirii, coerența și structurarea exprimării, nuanțarea și intonațiile sale. Caracteristică acestei perioade este și trecerea de la *limbajul situativ*, concret, specific antepreșcolărității (prezent în dialogurile copilului sau în situații prezente în care el și ceilalți sunt implicați), la *limbajul contextual* prin care copilul descrie, povestește situații sau întâmplări celor care nu au fost implicați. În perioada preșcolărității aceste două forme de limbaj coexistă, însă proporția și rolul lor se modifică odată cu sarcinile și împrejurările în care copilul comunică. Tot specifică acestei perioade este și apariția treptată a *limbajului interior*, mecanism fundamental al gândirii care îl ajută foarte mult pe copil în planificarea mintală și în reglarea permanentă a activității.¹¹

În etapa de vârstă 4/5 - 6/7 ani, dimensiunea fonetică a limbajului cunoaște o dezvoltare progresivă, ajungându-se ca la 6/7 ani copilul să poată pronunța corect toate sunetele, dacă nu există sau nu apar cauze care pot perturba sau bloca evoluția normală a limbajului. În cazul din urmă, vorbim despre tulburări sau perturbări în sfera limbajului: „Orice abatere în formă sau conținut, de la vorbirea standard, marcată prin disfuncționalitatea expresiei și receptivitatea limbajului, constituie o tulburare a acestuia. [...] Tulburările de limbaj, începând cu cele mai simple, produc efecte negative asupra personalității și comportamentului subiectului, deoarece ele sunt trăite dramatic și tensional pe fondul unei frustrări și anxietăți”¹². Pronunția copilului aflat în etapa de achiziție a limbajului poate prezenta unele imperfecțiuni (omisiuni, substituiri sau deformări ale sunetelor) ca urmare a faptului că aparatul fonoarticulator și analizatorii implicați în pronunție (auditiv și verbo-motor) sunt în curs de perfecționare, dar până în jurul vârstei de 3/ 3,5 ani tulburările de vorbire nu prezintă o semnificație major defectologică, ci mai degrabă o semnificație fiziologică, ele fiind expresia nematurizării aparatului fonoarticulator sau a sistemelor cerebrale implicate în actul vorbirii.

Printre cauzele apariției tulburărilor de limbaj, alături de cele organice și funcționale, notabile sunt cauzele de natură psihologică legate, pe de o parte, de tulburările de memorie, de atenție, de reprezentările optice și acustice dar și, pe de altă parte, ca rezonanță a timidității excesive, a neîncrederii exagerate sau, dimpotrivă, a supraaprecierii posibilităților proprii. Acestea sunt aspecte care pot marca negativ formarea personalității și a limbajului. De asemenea, un efect major asupra limbajului îl au factorii cauzali de natură psiho-socială – care ne interesează în economia cercetării de față. Deși literatura de specialitate nu face prea adesea referiri asupra prezenței și influenței acestora, resorturile psiho-sociale acționează frecvent și drastic, consecințele lor negative resimțându-se atât în dezvoltarea limbajului, cât și în întreaga dezvoltare psihică a copilului.

Crucial pentru structurarea afectivității copilului este atașamentul (asupra căruia vom reveni în subsecțiunea următoare), astfel încât copilul de 6 ani este traversat de o contradicție în absența

¹⁰ Ch. Buhler, W. Stern, -, *apud* Ursula Șchiopu, Emil Verza, *Psihologia vârștelor. Ciclurile vieții*, ediția a III-a revizuită. Editura Didactică și Pedagogică, București, 1997, p. 141.

¹¹ Pantelimon Golu, Mielu Zlate, Emil Verza, *Psihologia copilului. Manual pentru clasa a XI-a – școli normale*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1994, p. 87.

¹² Emil Verza, *Tratat de logopedie*, vol. I, București, Editura Fundației Humanitas, 2003, pp. 36-37.

căreia atașamentul lui s-ar dezorganiza: la această vârstă, copilul începe să simtă și în același timp nevoia sa de autonomie și dependența față de adult: „Satisfacerea trebuinței de independență se asociază cu apariția unor stări afective pozitive, plăcute, tonifiante, de bucurie și satisfacție [de mândrie], în timp ce contrazicerea sau blocarea ei, cu manifestarea unor stări emoționale de insatisfacție, nemulțumire [frustrare, jenă]. [...] Totuși, adultul și relația cu el rămân pentru copil elementele esențiale ale dezvoltării afectivității sale. Astfel, prin imitație, copilul preia de la adult o serie de stări afective [...] cât și expresiile [și conduitele] emoționale care le însoțesc”¹³.

De altfel, un rol aparte în lunga listă a jocurilor, fie ele de rol, simbolice, proiective, etc., îl are jocul imitativ „de-a familia”, arată Emil Verza: „Jocul *de-a familia* este intens proiectiv și prezintă foarte mare importanță și din cauză că familia este scena principală de viață a copilului și totodată nucleul social în care se condensează și reflectă în mod sensibil întreaga viață socială. [...] Variabilitatea mare a acestui tip de joc se datorează faptului că familia oferă experiența cea mai nuanțată și trăită intens de către copii. Jocul «de-a familia» oglindește habitudinile, atmosfera, stilul de comunicare și afecțiune din tensiunile ce se consumă în familie, evenimentele ce o traversează”¹⁴. Copilul interiorizează regulile, recompensele și pedepsele din viața de familie – elemente care pot fi proiectate în jocul său. El percepe binele (recompensa) sau răul (pedeapsa) ca fiind dependente de voința părinților pe care îi consideră depozitarii dreptății absolute.

Imitarea pe care o practică deseori copilul în demersul său de a-și însuși treptat conduite, roluri și afecte este în strânsă legătură cu capacitatea sa de a rezona la ceea ce vede, aude și simte. Iar această rezonanță, care este alimentată de capacitatea sa emoțională, se raportează la procesul acestuia de identificare (proces care are efecte majore în dezvoltarea personalității sale) cu modelele de care este înconjurat, în special cu cele ale părinților; proces decisiv în formarea identității sexuale și a conștiinței: „Identificarea cu modelele parentale are două efecte: primul constă în dezvoltarea de conduite considerate ca atribuibile sexului căruia îi aparține copilul în conformitate cu modelele din mediul de cultură. Al doilea efect constă în formarea conștiinței (a superego-ului). Conștiința reunește standarde de conduită morale, valori, dorințe, dar și autocontrol privind respectarea acestora. Viața intimă subiectivă devine o nouă dimensiune psihică [...] încărcată emoțional foarte dens”¹⁵.

2.2 Dezorganizarea atașamentului și tulburările de limbaj

Raporturile de intercondiționare cauzală dintre tulburările de limbaj și disfuncționalitățile de natură psihologică sunt relativ bine cunoscute de către specialiști și intuite de publicul larg. De regulă, sesizăm și acceptăm mai rapid corelația dintre un limbaj defectuos și o suferință psihologică atunci când tulburarea de vorbire este bâlbâiala/ logonevroza sau mutismul psihogen. Însă, în cazul tulburărilor de tipul dislaliilor, există tendința de a limita acțiunea recuperativă doar la demersul logopedic centrat în special pe tehnicile și eforturile de emiteră corectă a sunetului/ sunetelor afectate. Cu mențiunea că nu toate cazurile de tulburări de limbaj reclamă și o abordare psihoterapeutică, înțelegem disfuncționalitatea în vorbire și ca pe un senzor, ca pe un factor de semnalizare a existenței unei probleme de ordin psihologic, în sensul de cauză-efect.

Având în vedere că funcționarea umană și relațiile interumane se bazează în proporție de aproximativ 90% pe activitatea verbală și cognitivă¹⁶, observăm cât de util poate fi să analizăm și să interpretăm vorbirea (mai ales latura sa deformată) ca barometru al presiunii psihice, în dublu sens: limbajul defectuos pune presiune pe psihic și/ sau psihicul încărcat pune presiune pe limbaj. Dacă ignorăm să interpretăm o tulburare de vorbire și ca pe un posibil simptom al unei disfuncționalități de proveniență psihică, putem ajunge în situația fals suficientă de a corecta o deficiență de limbaj, dar cu riscul major de a anihila *partea vizibilă* a unei eventuale disfuncții psihologice, care va rămâne ascunsă și neexplorată, erupând, probabil, sub alte forme mai târziu.

¹³ Pantelimon Golu, Mielu Zlate, Emil Verza, *idem*, p. 89.

¹⁴ Ursula Schiopu, Emil Verza, *op. cit.*, p. 144.

¹⁵ *Ibidem*, pp. 154-155.

¹⁶ Veronica Bălbăie, *Articole si cuvântări*, Iași, Ed. Pim, 2012, pag. 265.

Teoria atașamentului propusă de John Bowlby¹⁷ în 1969 arată că supraviețuirea și dezvoltarea copilului depind exclusiv de interacțiunile de care acesta beneficiază: conduita de atașament a copilului este înțeleasă ca fiind cererea și primirea de protecție și ajutor de la adult, de regulă de la părinți. Sistemul de atașament este garantul sănătății mentale, așa încât dereglarea acestuia conduce la tulburări psihice.

Prin termenul de „atașament”, înțelegem, în linia lui John Bowlby, un comportament social cu rolul căutării și menținerii proximității de către un organism dependent față unul mai puternic, protector, necesitate înăscută care se articulează cognitiv-reprezentational ca însuși modelul de funcționare al relației copil-părinte, pe baza răspunsului adultului (mamei, mai ales) la cererile și nevoile copilului.

Conduita de atașament se dezvoltă selectiv față de persoana cu care copilul comunică și interacționează afectiv, adică față de o *figură de atașament* prin intermediul căreia el demarează și își dezvoltă procesul de învățare și cunoaștere a sa, a celorlalți și a lumii – ceea ce Ana Muntean numește *model internalizat de funcționare a lumii* (MIFL)¹⁸. MIFL inserat copilului printr-o anumită figură de atașament se stabilizează (dar fără a se fixa complet) spre vârsta de 1 an. În funcție de figura de atașament prin care se creează, modelul de internalizare dezvoltat de copil poate fi securizant, organizat, unitar, sau dimpotrivă, insecurizant, haotic, fragmentat. În cazul din urmă, copilul poate manifesta serioase tulburări de adaptare sau dereglări emoționale, agresivitate etc., atât în perioada copilăriei, cât și mai târziu, în viața adultă. De o mare importanță pentru dezvoltarea psihosocială a copilului este însă nu doar inserarea unui anumit tip de MIFL, ci și capacitatea sa de reflecție și implicit de prelucrare a stărilor procurate prin MIFL, odată cu creșterea sa și cu dezvoltarea proceselor sale mentale.

De regulă, figura de atașament este mama, care, prin *responsivitate sensibilă, control și pasivitate*¹⁹, influențează calitatea atașamentului copilului. Chiar dacă majoritatea copiilor cu un atașament dezorientat reflectă acest tip de atașament de la mamele lor, există totuși copii ale căror mame să nu fi avut un atașament dezorganizat, dar sunt absente sau indisponibile psihologic pentru copiii lor. Acest tip de mame nu îi facilitează copilului structurarea unei strategii de atașament.

Cheia de boltă a atașamentului copilului stă în construirea figurii adultului disponibil, empatic, responsabil și competent în a constitui un fundament securizant. În absența unui astfel de părinte, atașamentul copilului se destramă. Pentru a arăta, în cele ce urmează, declanșarea tulburărilor de limbaj ale copilului destructurat în atașamentul său, ne vom referi, întorcându-ne spre metoda lacaniană, la însăși absența concretă a mamei, ca formă primară de indisponibilitate a acesteia, matrice a tuturor celorlalte forme, implicite, de absență.

Dacă resortul devenirii Subiect a *infans*-ului rezidă în raportul de dorință cu obiectul pierdut (mama în absența ei, deși prezentă, așa cum arată Freud prin exemplul jocului „*Fort – Da*”), iar tocmai această lipsă deschide Simbolizarea, adică accesul la limbaj, de ce un copil, odată intrat în ordinea Simbolicului, adică odată devenit Subiect, se poate confrunta cu dereglarea sau chiar cu pierderea vorbirii? Dacă ceea ce antrenează vorbirea la copil este o lipsă, dar nu o lipsă reală (aici, în sensul banal al cuvântului „real”), ci imaginară (tot în sensul banal al cuvântului „imaginar”, în lipsa unui alt termen adecvat) simbolizată (în sensul lacanian, de această dată), adică deschizându-se spre limbaj, o lipsă nereală și provizorie a mamei, nu cumva ceea ce îl apropie, tocmai prin tulburarea limbajului, pe proaspătul subiect de starea sa de dinainte de simbolizare este, între altele, o lipsă reală? Altfel spus, dacă lipsa nereală și provizorie a mamei este poarta care-i deschide *infans*-ului accesul la vorbire, prin operația de căutare și chemare a mamei prin simbol, nu cumva absența reală și prelungită sau chiar definitivă a mamei, făcând inutilă simbolizarea (copilul și-ar striga mama în zadar), blochează astfel, într-un fel sau altul, vorbirea copilului?

Simbolizarea are loc în jocul absenței în prezență; așadar, accesul la vorbire este posibil numai în raportul paradoxal fondator de subiect al *absenței obiectului prezent*. În schimb, raportul tautologic al *absenței obiectului absent*, al absenței pure, împiedică simbolizarea, așa încât singura

¹⁷ John Bowlby, *O bază de siguranță*, București, Editura Trei, 2011.

¹⁸ Ana Muntean, *Adopția și atașamentul copiilor separați de părinții biologici*, Iași, Editura Polirom, 2013, p. 45.

¹⁹ *Ibidem*, p. 62.

formă posibilă de apel a copilului către mamă este fie tăcerea, fie o vorbire dereglată. Acest apel într-o anumită măsură de-subiectivă, întoarcerea copilului către *infans* este drumul simbolic al mamei către el, pe care îl parcurge el din dorința de a-și găsi mama la capătul acestui drum, dar de o găsi pentru a o putea pierde.

Vorbirea copilului rezidă necesarmente în acest *joc* al absenței în prezență. Iar acesta este tocmai semnul devenirii sale subiect: dacă acest copil părăsit de mamă nu acceptă absența ei, este poate pentru că, în virtutea statutului său de subiect, ceea ce își dorește de fapt este să creeze el însuși absența mamei.

BIBLIOGRAPHY

Corpus Jacques Lacan

Autres écrits, Paris, Seuil, 2001.

Le Séminaire, Livre III. Les psychoses, Seuil, 1981.

Écrits I, Paris, Editions du Seuil, 1966.

Écrits, Paris, Editions du Seuil, collection « Le Champ freudien » 1966.

L'éthique de la psychanalyse (S. VII, 1959-1960), Paris, Le Seuil, 1986.

Aubert, Jacques (ed.), *Joyce avec Lacan*, Paris, Navarin, 1987.

Alte lucrări

BÂLBÂIE, Veronica, *Articole și cuvântări*, Iași, Ed. Pim, 2012.

BOWLBY, John, *O bază de siguranță*, București, Editura Trei, 2011.

GOLU, Pantelimon, ZLATE, Mielu, VERZA, Emil, *Psihologia copilului. Manual pentru clasa a XI-a – școli normale*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1994.

MUNTEAN, Ana, *Adopția și atașamentul copiilor separați de părinții biologici*, Iași, Editura Polirom, 2013.

ȘCHIOPU, Ursula, VERZA, *Psihologia vârstelor. Ciclurile vieții*, ediția a III-a revizuită, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1997.

VERZA, Emil, *Tratat de logopedie*, vol. I, București, Editura Fundației Humanitas, 2003.